

Przemysław Różański

<https://orcid.org/0000-0001-6747-8170>

Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego

Zagłada Żydów w Polsce w dokumentach Departamentu Stanu USA w latach 1940–1943

Abstrakt: Autor analizując archiwalne dokumenty Departamentu Stanu USA, rekonstruuje los ludności żydowskiej na ziemiach polskich okupowanych przez nazistowskie Niemcy. Przytoczone źródła, skonfrontowane z literaturą przedmiotu, umożliwiły odtworzenie niemieckiej polityki wobec Żydów, w tym przebieg Zagłady w najważniejszych, przełomowych momentach tego wydarzenia. Analiza dokumentów ukazuje zakres wiedzy amerykańskiego rządu w zakresie prześladowań ludności żydowskiej w Polsce pod okupacją niemiecką.

Słowa kluczowe: Holocaust, USA–Holocaust, antysemityzm, II wojna światowa, Polska–Holocaust.

Abstract: After analysing archival documents from the US Department of State, the author reconstructs the fate of the Jewish population in the Polish territories occupied by Nazi Germany. The sources quoted, confronted with the literature on the subject, made it possible to reconstruct the German policy towards Jews, including the course of the Holocaust in its most important and crucial moments. The analysis of the documents reveals the extent of the American government's knowledge of the persecution of the Jewish population in Poland under German occupation.

Key words: Holocaust, USA–Holocaust, anti-Semitism, World War II, Poland–Holocaust.

Literatura dotycząca Holocaustu jest ogromna¹. Na temat polityki Stanów Zjednoczonych Ameryki wobec Zagłady Żydów również powstało wiele prac, mimo to niniejszy artykuł zawiera odmienne ustalenia².

Za główny materiał źródłowy służą dokumenty Departamentu Stanu USA z lat 1940–1943, znajdujące się w National Archives and Records Administration w College Park w stanie Maryland³. Natomiast dokumenty opublikowane w *Foreign Relations of the United States*⁴ stanowią uzupełnienie bazy źródłowej tekstu. Z kolei sprawozdanie Jana Karskiego z rozmowy z prezydentem Franklinem Delano Rooseveltem, przeprowadzonej w lipcu 1943 r., pochodzi z Instytutu Hoovera w Stanford⁵.

W artykule posługuję się, z przyczyn stylistycznych, wymiennie określeniami „Żydzi” i „wyznawcy judaizmu”, wiedząc o merytorycznych różnicach kryjących się pod wskazanymi terminami. W II Rzeczypospolitej zdarzali się Żydzi, którzy odeszli od judaizmu i stali się np. katolikami. Tacy konwertyci

¹ Podaję przykładowe monografie: Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka, The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington–Indianapolis 1999; *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004; Ch.R. Browning, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy 1939–1942*, Lincoln–Jerusalem 2005; idem, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, New York 2008; Ch. Gerlach, *The Extermination of the European Jews*, Cambridge 2016; R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, tłum. J. Giebułtowski, t. I–III, Warszawa 2014; *Czas zabijania. Belzec, Sobibór, Treblinka i akcja „Reinhardt”*, tłum. B. Nowacki, Warszawa 2018; D. Libionka, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie. Zarys problemu*, Lublin 2017; P. Longerich, *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, tłum. Sh. Whiteside, New York–Oxford 2012; Y. Bauer, *Rethinking the Holocaust*, New Haven 2001; W. Benz, *The Holocaust. A German Historian Examines the Genocide*, tłum. J. Sydenham-Kwiet, London 2000; *Zagłada polskich Żydów w czasie II wojny światowej*, oprac. A. Puławski, A. Jaczyńska, D. Libionka, Warszawa 2005.

² *America and the Holocaust*, red. D. Wyman, New York 1990; R. Breitman, A.J. Lichtman, *FDR and the Jews*, Cambridge–London 2013; R.N. Rosen, *Saving the Jews. Franklin D. Roosevelt and the Holocaust*, New York 2006; W.D. Rubinstein, *The Myth of Rescue. Why the Democracies Could Not Have Saved more Jews from the Nazis*, London–New York 2000; D.S. Wyman, *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941–1945*, New York–London 2007; F.W. Brecher, *Reluctant Ally. United States Foreign Policy toward the Jews from Wilson to Roosevelt*, New York–Westport–London 1991; L. Leff, *Buried by the Times. The Holocaust and America’s Most Important Newspaper*, Cambridge 2006; B. Trachtenberg, *The United States And the Nazi Holocaust. Race, Refuge, And Remembrance*, London 2019; Bat-Ami Zucker, *In Search of Refugee. Jews and U.S. Consuls in Nazi Germany*, London 2001.

³ National Archives and Records Administration at College Park (dalej: NARA), Record Group: 59, Publication Number: M1197, Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Poland, 1916–1944 (dalej: DS), Roll 71.

⁴ *Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers* (dalej: FRUS), 1942, t. III: *Europe*, Washington 1961.

⁵ Hoover Institution Archives (dalej: HIA), Karski (Jan) Papers 1939–2007, Collection Number: 46033, Biographical File, 1942–1994, Box 1, Folder 5–6, Notatka z rozmowy z Prezydentem F.D. Rooseveltem w środę, 28 VII 1943 r.

znaleźli się choćby w getcie warszawskim, jednak generalnie judaizm był i jest wyznaniem utożsamianym z Żydami. Zresztą sami naziści z Adolfem Hitlerem na czele uznawszy Żydów za przedstawicieli rasy, a nie religii, chcąc ustalić definicję Żyda, odwoływali się do wyznania, czyli judaizmu. Podobnie, z przyczyn stylistycznych, używam w artykule zamiennie pojęć „Zagłada” i „Holocaust”, zdając sobie sprawę, że ani jedno, ani drugie nie funkcjonowało w obiegu publicystycznym, dyplomatycznym czy politycznym w okresie II wojny światowej, w każdym razie w czasie kwerendy nie natknąłem się na ten termin w dokumentach lub prasie amerykańskiej. Pisano wówczas o masowych mordach, masakrach, egzekucjach i – co zbieżne ze współczesną nomenklaturą odnoszącą się do Zagłady – eksterminacji ludności żydowskiej.

Anthony J. Drexel Biddle Jr po agresji niemieckiej na Polskę 1 IX 1939 r. formalnie nadal był tu ambasadorem Stanów Zjednoczonych, lecz wobec ewakuacji korpusu dyplomatycznego z Polski i faktycznej likwidacji tego państwa przez Rzeszę Niemiecką i Związek Sowiecki utracił możliwość bezpośredniego rozeznania sytuacji w okupowanym kraju⁶. Zważywszy na to, jak również na fakt, że połowa terytorium Rzeczypospolitej Polskiej i większość jej ludności znalazła się pod kontrolą III Rzeszy, szczególna rola w opisie i ocenie tego, co działo się z Żydami w Niemczech i pod okupacją niemiecką, przypadła amerykańskim chargé d'affaires *ad interim* w Niemczech Alexandrowi C. Kirkowi⁷ i Lelandowi B. Morrisowi⁸. Adresatem ich raportów był przede wszystkim sekretarz stanu USA Cordell Hull⁹.

Ukazując problem z perspektywy czasu, krokami wstępnymi do Holocaustu były wywłaszczenia Żydów oraz ich koncentracja w gettach, poprzedzone regulacjami prawnymi definiującymi pojęcie Żyda. Do tak ujętego przez Raula Hilberga procesu zniszczenia europejskich Żydów, zwieńczonego ich fizyczną eksterminacją, można dodać deportacje, mające zresztą związek z gettoizacją¹⁰.

⁶ Opublikowane dokumenty z misji Biddle'a w Polsce zob. *Poland and the coming of the Second World War. The diplomatic papers of A.J. Drexel Biddle, Jr., United States Ambassador to Poland, 1937–1939*, red. i wstęp Ph.V. Cannistraro, E.D. Wynot, Jr. T.P. Kovaleff, Columbus 1976. Biogram Biddle'a zob. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/biddle-anthony-joseph-drexel-jr> (dostęp: 2 IV 2021).

⁷ Dotychczasowy ambasador USA w Niemczech Hugh Wilson po wydarzeniach „nocy kryształowej” 9–10 XI 1938 r. został odwołany z placówki pod pretekstem konsultacji. Zob. 14 XI 1938, Cordell Hull to Wilson, FRUS, 1938, t. II: *The British Commonwealth, Europe, Near East And Africa*, Washington 1954, s. 398–399. Biogram Kirka zob. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/kirk-alexander-comstock> (dostęp: 2 IV 2021).

⁸ Biogram Morrisa zob. <https://history.state.gov/departmenthistory/people/morris-leland-burnette> (dostęp: 10 II 2022).

⁹ Biografia Hulla zob. J.W. Pratt, *Cordell Hull 1933–1944*, t. I–II, New York 1964. Krótka nota o Hullu zob. A. Mania, *Department of State i Foreign Service w polityce zagranicznej USA lat gorącej i zimnej wojny 1939–1989*, Kraków 2019, s. 61–64. Wspomnienia Hulla zob. C. Hull, *The Memoirs of Cordell Hull*, t. I–II, London 1948.

¹⁰ R. Hilberg, op. cit., s. 53–54.

W sygnowanych przez siebie raportach z 1940 r. wspomniani dyplomaci informowali m.in. o deportacjach Żydów do Generalnego Gubernatorstwa (GG) z ziem polskich wcielonych do Rzeszy. W telegramie z 12 I 1940 r., adresowanym do szefa amerykańskiej dyplomacji, Kirk zawiadomił o uwięzieniu „polskich Żydów” w obozach koncentracyjnych na terenie Rzeszy¹¹. Informacja ta mogła odnosić się do Żydów legitymujących się polskim paszportem, których ok. 60 tys. zamieszkiwało do jesieni 1938 r. w Niemczech i ok. 20 tys. w Austrii¹². W końcu października 1938 r. Rzesza Niemiecka (włączając w nią Austrię) deportowała ok. 17 tys. polskich Żydów, zmuszając ich do przejścia przez „zieloną granicę” do Polski¹³. Po wybuchu wojny pozostali polscy Żydzi mieszkający w Rzeszy byli masowo aresztowani i więzieni w obozach koncentracyjnych¹⁴. Niewykluczone, że tę grupę wyznawców judaizmu miał na myśli Kirk, pisząc o śmierci 400 Żydów, więźniów obozu położonego w „poblżu Wiednia”, i o obozie w Buchenwaldzie, w którym – według Kirka – panowała równie wysoka śmiertelność, do czego przyczyniła się również surowa zima¹⁵. Możliwe też, że ludzie umieszczeni w obozie „w poblżu Wiednia” byli pierwszymi ofiarami niemieckich planów utworzenia „rezerwatu” dla Żydów w dystrykcie lubelskim na obszarze GG. Na mocy rozkazu szefa Gestapo Heinricha Müllera z 6 X 1939 r. deportacje objęły wyznawców judaizmu z Wiednia, Protektoratu Czech i Moraw oraz wcielonego do Niemiec polskiego Górnego Śląska. Ostatecznie pierwszy niemiecki plan masowych deportacji ludności żydowskiej zakończył się fiaskiem, gdy w kwietniu 1940 r. rozwiązano, utworzony w tym celu, obóz przejściowy w Nisku nad Sanem. Same deportacje zaś przerwano już w listopadzie 1939 r.¹⁶

¹¹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/601, 12 I 1940, Berlin, telegram (section two), Kirk to Hull.

¹² S. Adler-Rudel, *Ostjuden in Deutschland 1880–1940*, Tübingen 1959, s. 166; Y. Bauer, *My Brother's Keeper. History of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1929–1939*, Philadelphia 1974, s. 244; J. Tomaszewski, *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 roku*, Warszawa 1988, s. 19. O 20 tys. polskich Żydów mieszkających w Austrii zob. W. Benz, op. cit., s. 27; *Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945)*, t. IV: *Diariusz i dokumentacja za rok 1938, diariusz i dokumentacja za rok 1939*, oprac. J. Żarański, London 1972, s. 198.

¹³ A.E. Steinweis, *Kristallnacht 1938*, Cambridge–London 2009, s. 16; J. Tomaszewski, op. cit., s. 216; S. Adler-Rudel, op. cit., s. 152–155; B.M. Harris, *From German Jews to Polish Refugees: Germany's Polenaktion and the Żbąszyn Deportations of October 1938*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 2, s. 175–204; P. Róžański, *Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce*, Gdańsk 2013, s. 445–503.

¹⁴ K. Jonca, „Noc kryształowa” i *casus Herschela Grynshpana*, Wrocław 1998, s. 110–111; S. Milton, *The Expulsion of Polish Jews from Germany October 1938 to July 1939. A Documentation*, „Leo Baeck Institute Yearbook” 1984, t. XXIX, nr 1, s. 169–199.

¹⁵ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/601, 12 I 1940, Berlin, Kirk to Hull, (section two).

¹⁶ Ch.R. Browning, *The Path to Genocide...*, s. 9–11; R. Hilberg, op. cit., t. II, s. 480; P. Longerich, op. cit., s. 151–152; D. Pohl, *Znaczenie dystryktu lubelskiego w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”*, w: *Akcja Reinhardt...*, s. 39–40. Szerzej na temat tzw. projektu Nisko zob. J. Moser, *The First Experiment in Deportation*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1985, t. II, s. 1–30.

Wkrótce jednak deportacje wznowiono i objęły one także niemieckich Żydów, m.in. ze Szczecina, których eksmitowano z mieszkań w styczniu i lutym 1940 r. Połowę z nich – pisał Kirk – wysiedlono do dystryktu lubelskiego, a do ich mieszkań sprowadzono „bałtyckich Niemców”¹⁷. Według amerykańskiego chargé d'affaires *ad interim* ze Szczecina do „trzech miasteczek” w okolicach Lublina deportowano 1200 wyznawców judaizmu. Ponadto wysiedlenia objęły również żydowskich mieszkańców Piły (Schneidemühl). Zarówno transport, jak i warunki życia w miejscu zesłania były skrajnie trudne, wręcz prymitywne, w dodatku zima w 1940 r. okazała się wyjątkowo mroźna. W rezultacie wielu deportowanych ludzi nie przeżyło podróży na wschód, jeszcze inni zmarli na terenie „rezerwatu”, ponieważ musieli wędrować do docelowych miejsc przymusowego osiedlenia w dwudziestostopniowym mrozie¹⁸. Niemcy wysiedlali wyznawców judaizmu także z innych miast lub zmuszali ich do samodzielnego opuszczenia dotychczasowego miejsca zamieszkania. Kirk stwierdzał, że nakazy takie dotyczyły Żydów mieszkających we Wrocławiu i Monachium, a z Łodzi ich deportowano¹⁹.

W styczniu 1940 r. o deportacjach Żydów do dystryktów lubelskiego i radomskiego z terytoriów polskich wcielonych do Rzeszy pisał również amerykański konsul w Warszawie George I. Haering²⁰. Według niego nazistowskie Niemcy znalazły się w paradoksalnej sytuacji państwa, które od momentu przejścia władzy przez Hitlera dążyło do pozbycia się wszystkich Żydów ze swoich granic, a jednocześnie, anektując ziemie polskie, stały się państwem zamieszkałym przez jeszcze liczniejszą mniejszość żydowską²¹.

Wysiedlenia ludności żydowskiej objąć miały także Kraków, siedzibę władz GG, o czym Kirk poinformował sekretarza stanu w piśmie z końca lipca oraz w telegramie z 1 VIII 1940 r. Władze GG – pisał amerykański dyplomata – zarządziły „ewakuację” Żydów z Krakowa do 15 sierpnia²². Zdaniem Kirka

¹⁷ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/601, 12 I 1940, Berlin, Kirk to Hull, (section two).

¹⁸ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/603, 8 II 1940, Berlin via Brussels, telegram (section two), Kirk to Hull; NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/610, 1 III 1940, Kirk to Hull, telegram. O deportacjach ze Szczecina i Piły zob. W. Benz, op. cit., s. 90; Ch. Browning, *The Origins...*, s. 64–65; R. Hilberg, op. cit., t. I, s. 238.

¹⁹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/603, 8 II 1940, Berlin via Brussels, telegram (section one), Kirk to Hull. O deportacjach Żydów z Łodzi zob. A. Löw, *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania*, tłum. M. Półroła, Ł.M. Plęś, Łódź 2012, s. 70; G. Aly, *Final Solution. Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, London 1999, s. 47–48.

²⁰ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/611, 15 I 1940, Warsaw, George I. Haering, American Consul, to Charles C. Broy, American Consul, Brussels, Belgium, Enclosure to Despatch No. 48 of March 1, 1940, from Embassy, Copy, Brussels.

²¹ Ibidem.

²² NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/616, 31 VII 1940, Berlin, Kirk to Hull. Na temat wysiedleń krakowskich Żydów zob. J. Kielboń, *Deportacje Żydów do dystryktu lubelskiego (1939–1943)*, w: *Akcja Reinhardt...*, s. 164–166; A. Löw, M. Roth, *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*, tłum. E. Kowynia, Kraków 2014, s. 36; P. Longerich, op. cit., s. 161.

zrealizowanie niemieckich planów „ewakuacyjnych” oznaczało zniszczenie społeczności żydowskiej Krakowa²³. Plan ten zresztą zmusił do postawienia pytania, kogo uznać za Żyda według „prawa Rzeszy” i tym samym zmusić do opuszczenia Krakowa. Wyjaśnieniem tego problemu zajął się „Warschauer Zeitung” w wydaniu z 9 sierpnia, streszczonym przez Kirka w telegramie adresowanym do Hull²⁴. Zatem za Żydów uznawano wszystkich, którzy posiadali „co najmniej trzech żydowskich dziadków” lub „dwóch pełnych żydowskich dziadków”, jeśli osoby te 1 IX 1939 r. należały do żydowskich gmin wyznaniowych. Powyższe regulacje wynikały z niemieckich ustaw norymberskich i rozporządzeń wykonawczych do nich, uchwalonych już w połowie września 1935 r.²⁵

Informacje o sytuacji Żydów w okupowanej Polsce zawiera również pismo Kirka z 15 VIII 1940 r., z nagłówkiem „ściśle tajne”. Do przesyłki adresowanej do sekretarza stanu załączono trzy memoranda autorstwa anonimowych liderów społeczności żydowskich Warszawy i Krakowa, dwa pierwsze datowane na 28 lipca, trzeci – na 30 lipca²⁶. W pierwszym dokumencie, zatytułowanym „The Jewish Refugee Problem”, niemiecką politykę wobec mniejszości żydowskiej na terenach Polski anektowanych do Rzeszy określono mianem eksterminacji i ucisku, odróżniając ją od położenia Żydów w GG, które chociaż obfitowało w arbitralną niesprawiedliwość i celową surowość, nie osiągnęło w tym okresie takiej skrajności²⁷. W memorandum opisano przede wszystkim masowe przemieszczenia ludności żydowskiej, które rozpoczęły się wraz z wybuchem wojny i objęły ok. pół miliona osób skazanych na wynikające stąd niedogodności, tylko do pewnego stopnia łagodzone przez pomoc miejscowej ludności²⁸. Po pokonaniu Polski – pisał Kirk – Niemcy rozpoczęły planowe deportacje wyznawców judaizmu z terytoriów anektowanych do Rzeszy, co wiązało się z projektem utworzenia wspomnianego wcześniej „rezerwatu” dla Żydów w okolicach Lublina²⁹. Także w tym dokumencie odnajdujemy opis nieludzkich warunków, w jakich odbywały się transporty do GG. W konsekwencji wiele osób nie przeżyło podróży do Kielc, które były docelową stacją dla deportowanych Żydów. Stamtąd trafiali oni do obozu koncentracyjnego w Częstochowie, o ile wcześniej nie uciekli i nie rozproszyli się po różnych

²³ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/617, 1 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull, Telegram received (section one and two).

²⁴ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/618, 12 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull.

²⁵ R. Hilberg, op. cit., t. I, s. 71–74.

²⁶ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/620, 15 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull, Subject: Memoranda on the Jewish situation in the so-called General Government of Poland, Strictly Confidential, Enclosures: 3 Memoranda relating to the Jewish situation in the General Government of Poland.

²⁷ Ibidem, 15 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Enclosures No. 1, July 28, 1940, to dispatch No. 3166 dated August 15, 1940, from the American Embassy, Berlin.

²⁸ Ibidem.

²⁹ W dokumencie wymieniono miasta, z których Niemcy deportowali Żydów, m.in. Gdynię, Działdowo, Wejherowo, Tczew i Bydgoszcz. Zob. ibidem.

miejsowościach GG. Zresztą samo oczekiwanie na transport również było okrutnym doświadczeniem, albowiem pozbawionych mieszkań i domów wyznawców judaizmu zmuszano do koczowania, często tygodniami, pod gołym niebem lub w nieogrzewanych pomieszczeniach. Na przykład we Włocławku ofiary deportacji zgromadzono w hali targowej „w warunkach nie do opisania” i trzymano w niej przez parę tygodni, zanim rozpoczęto transport³⁰.

Jeszcze inną metodą pozbywania się wyznawców judaizmu z ziem polskich wcielonych do Rzeszy była ich deportacja do granicy ze Związkiem Sowieckim, gdzie ich porzucano, a nawet przepędzano na drugą stronę granicy³¹. W ten sposób wielu Żydów zginęło z rąk sowieckich żołnierzy. Inni pozostawieni przy granicy, np. w Sokołowie, koczowali pod gołym niebem w trzydziestostopniowym mrozie. Podsumowując, według memorandum w konsekwencji masowych ucieczek i deportacji Żydów z ziem polskich anektowanych do Niemiec ok. 300 tys. z nich znalazło się w GG. Byli to zarejestrowani uchodźcy (liczba ta nie objęła tych, którzy przekroczyli granicę z ZSRR)³².

Mimo determinacji nazistów w dążeniu do „oczyszczenia” Niemiec z wyznawców judaizmu nie zawsze udawało się to w krótkim czasie. W Łodzi, drugim największym w owym czasie mieście w Polsce, do wybuchu wojny mieszkało ok. 233 tys. Żydów³³. Niemcy nie potrafili szybko deportować tak licznej grupy, dlatego zastosowano wobec niej bezwzględny terror i zamknięto w „największym obozie koncentracyjnym wszystkich czasów” – łódzkim getcie utworzonym na obszarze Bałut, Starego Miasta i Marysina, dzielnicy zamieszkałych przed wojną przez Żydów³⁴. W memorandum poinformowano przesadnie o 250 tys. wyznawców judaizmu zamkniętych w getcie. W rzeczywistości zamieszkało w nim, po deportacjach i ucieczkach z Łodzi, ale i napłynięciu do niej uciekinierów z innych części ziem wcielonych do Rzeszy, ok. 150–160 tys. wyznawców judaizmu³⁵. Mimo to było to największe getto w okupowanej Europie do momentu utworzenia getta w Warszawie.

³⁰ Ibidem.

³¹ Według memorandum Niemcy wypędzali Żydów do ZSRR w okolicach Chełmna, Hrubieszowa i Sokołowa. Zob. ibidem, 15 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Enclosures No. 1. Do tej listy dodać można Jarosław, Łańcut i Przemyśl. Zob. M. Siekierski, *The Jews in Soviet-Occupied Eastern Poland at the End of 1939. Numbers and Distribution*, w: *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946*, red. N. Davies, A. Polonsky, London 1991, s. 112.

³² NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/620, 15 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Enclosures No. 1, Berlin.

³³ A. Löw, op. cit., s. 76; D. Siepracka, J. Wróbel, *Litzmannstadt – nazistowski eksperyment narodowościowy na ziemiach polskich*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1 (12), s. 229–253.

³⁴ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/620, 15 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Enclosures No. 1. O powstaniu getta zob. A. Löw, op. cit., s. 70.

³⁵ A. Löw, op. cit., s. 76; W. Benz, op. cit., s. 51–58; C. Gerlach, op. cit., s. 73–74. Dorota Siepracka, Janusz Wróbel, (op. cit., s. 246) piszą o 163 777 osobach zamkniętych w łódzkim getcie na początku maja 1940 r., czyli w momencie zamknięcia dzielnicy żydowskiej.

Właśnie skrajnie trudnym warunkom życia w łódzkim getcie poświęcono drugie memorandum załączone do korespondencji Kirka z szefem amerykańskiej dyplomacji³⁶. Getta nie wolno było opuszczać, strzegły go niemiecka i żydowska policja; Niemcy ogrodzili je drutem kolczastym. Wobec całkowitej izolacji getta jego mieszkańcy skazani byli na dostawy żywności z zewnątrz, te jednak organizowali Niemcy, przez co zapanował głód. Dobro deficytowe stanowił także opał do ogrzania mieszkań, dlatego palono meblami. Ponadto ustała w getcie działalność handlowa i wytwórcza – podstawa aktywności zarobkowej wyznawców judaizmu³⁷. Doprowadzało to do wyprzedaży oszczędności, które – jak czytamy w dokumencie – były na wyczerpaniu, co z kolei prowadziło do uzależnienia od pomocy gminy żydowskiej, której środki również się kończyły³⁸. Memorandum datowano na 28 VII 1940 r. Tymczasem od kwietnia 1940 r., za zgodą Niemców, wznowiono produkcję i sprzedaż na terenie getta, o czym w dokumencie nie ma wzmianki, wspomniano natomiast o wprowadzeniu do obiegu osobnej waluty na tym terenie³⁹. Inicjatorem podjęcia współpracy z nazistami był Chaim Rumkowski, przełożony Rady Żydowskiej (Judenrat) i w sumie kontrowersyjna postać, odpowiedzialny za wprowadzenie systemu pracy przymusowej w łódzkim getcie⁴⁰. Konkludując: permanentne niedożywienie, a nawet głód, olbrzymie zagęszczenie ludności, brak wodociągów, kanalizacji i lekarstw dziesiątkowały Żydów w getcie do tego stopnia, że w dokumencie przewidywano ich rychły koniec, chyba że zostaną z niego ewakuowani⁴¹.

Modus operandi zastosowany przez Niemców w Łodzi powtarzał się w innych, mniejszych gettach utworzonych na terenie okupowanej Polski. Opis niektórych z nich znajdujemy w analizowanym dokumencie⁴². W getcie na obrzeżach Kutna ludzie puchli z głodu, a śmiertelność wśród mieszkańców była wyjątkowo wysoka⁴³. Tragicznego obrazu położenia Żydów w getcie

³⁶ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/620, 15 VIII 1940, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Strictly Confidential, Enclosures No. 2, July 28, 1940, to dispatch No. 3166 dated August 15, 1940, from the American Embassy, Berlin.

³⁷ Ibidem, 15 VIII 1940, Kirk do Hull, Subject: Memoranda..., Strictly Confidential, Enclosures No. 2.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem. W memorandum wyjaśniono, że Niemcy wprowadzili odrębną walutę, aby ratować sytuację ekonomiczną łódzkiego getta. W rzeczywistości osobna waluta miała ułatwić eksploatację łódzkich Żydów. Zob. A. Löw, op. cit., s. 115.

⁴⁰ J. Baranowski, *Chaim Mordechaj Rumkowski – kolaborant czy zbawca?*, w: *Zagłada Żydów na polskich terenach ucielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 168–175; A. Löw, op. cit., s. 81, 96–102.

⁴¹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/620, 15 VIII 1940, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Strictly Confidential, Enclosures No. 2.

⁴² Ibidem.

⁴³ Przyczyną dużej umieralności w getcie w Kutnie była epidemia duru plamistego wykryta 30 X 1940 r. Według Iana Kershawa liczba Żydów zmuszonych do życia w getcie wynosiła 6,5 tys. Wyznawców judaizmu zakwaterowano w budynkach po dawnej cukrowni.

dopełniał fakt, że wielu z nich zmuszono do nocowania pod gołym niebem, ponieważ kwatery – prymitywne zresztą – brakowało⁴⁴.

Inny aspekt niemieckiej polityki okupacyjnej w Polsce, któremu w memorandum poświęcono sporo miejsca, stanowiła grabież mienia żydowskiego. Beneficjentami procederu wywłaszczenia wyznawców judaizmu stali się Niemcy, co oznajmiono w dokumencie⁴⁵. To oni przede wszystkim byli powiernikami (*Treuhänder*) mienia żydowskiego, choć zdarzali się także Polacy i Ukraińcy⁴⁶. Cel wywłaszczeń stanowiła anihilacja Żydów pod względem ekonomicznym. Dokonano jej w ciągu paru tygodni.

W trzecim z wymienionych memorandum podjęto problem wspomnianej wyżej planowanej deportacji krakowskich Żydów⁴⁷. Realizacja tego planu – oznajmiono – byłaby dla nich katastrofą, oznaczałaby także poważne problemy dla całego dystryktu krakowskiego z uwagi na znaczenie ekonomiczne społeczności żydowskiej na tym obszarze⁴⁸. Samą społeczność żydowską Krakowa opisano w memorandum jako jedną z najważniejszych w Polsce z uwagi na jej znaczący udział w życiu społeczno-kulturalnym kraju.

O utworzeniu getta w Warszawie sekretarza stanu USA poinformował Morris w telegramie i piśmie z 18 i 21 X 1940 r. Do 31 X 1940 r. – pisał – wszyscy Żydzi z Warszawy mieli zamieszkać w getcie. Oznaczało to, po przymusowych przesiedleniach Polaków z dzielnicy żydowskiej oraz Żydów mieszkających dotąd w dzielnicach polskich, koncentrację ok. 400 tys. wyznawców judaizmu w miejscu przeznaczonym na getto⁴⁹. Według Morrisa utworzenie getta w Warszawie nie zaskoczyło mieszkańców stolicy, bowiem informacje o tym były w mieście powszechne, zwłaszcza w kołach żydowskich, niemal od początku okupacji. Element przygotowań do powstania getta stanowiła przymusowa rejestracja wyznawców judaizmu⁵⁰. Poza tym Niemcy objęli

---

Zob. I. Kershaw, *Hitler, The Germans And the Final Solution*, Jerusalem–New Haven–London 2008, s. 65. Getto utworzono w czerwcu 1940 r. Zob. P. Longerich, op. cit., s. 160.

⁴⁴ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/620, 15 VIII 1940, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Strictly Confidential, Enclosures No. 2.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ J. Grabowski, *Zarząd Powierniczy i nieruchomości żydowskie w Generalnym Gubernatorstwie. „Co można skonfiskować? W zasadzie wszystko”, w: Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 73–112.

⁴⁷ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/620, 15 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Strictly Confidential, Enclosures No. 3 (Deportation of Jewish Population of Krakow), July 30, 1940, to dispatch No. 3166 dated August 15, 1940, from the American Embassy, Berlin.

⁴⁸ Ibidem, 15 VIII 1940, Berlin, Kirk to Hull, Subject: Memoranda..., Strictly Confidential, Enclosures No. 3.

⁴⁹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/621, 18 X 1940, Berlin, Morris to Hull, telegram.

⁵⁰ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/624, 21 X 1940, Berlin, Morris to Hull, Subject: Establishment of a Jewish Ghetto in Warsaw; map of the ghetto: population affected; significance of the ghetto in the Jewish situation in the General Government (of Poland).

żydowską dzielnicę kwarantanną, ponieważ uznali ją za „strefę choroby”. Miało to usprawiedliwiać w oczach miejscowej ludności izolację wyznawców judaizmu i służyło ich odhumanizowaniu. Do tego samego celu prowadzili przymusowe noszenie opaski na rękę, wywłaszczenie Żydów z mieszkań w dzielnicach zamieszkałych przez Polaków czy oddzielenie murem żydowskich dzielnic od reszty miasta⁵¹.

Wśród dokumentów Departamentu Stanu znajduje się także dziewięciostronicowy raport z maja 1941 r. o położeniu Żydów w Polsce pod okupacją niemiecką. Dokument, napisany przez Commission for Polish Jewry, powstał na podstawie zeznań Żydów lub osób pochodzenia żydowskiego, którym udało się opuścić Polskę i dotrzeć do Jerozolimy⁵². Porównano w nim politykę nazistowskich Niemiec wobec Żydów na terenie GG i Polaków na ziemiach polskich anektowanych do Rzeszy. Wobec obu grup ludności stosowano wysiedlenia, mimo to naziści uznawali wyznawców judaizmu za gorszą kategorię, aniżeli Polaków. Poza tym, wyjąwszy deportacje, Niemcy nigdy nie stosowali tych samych metod prześladowań wobec Żydów i Polaków, dlatego każda ze wskazanych grup uważała się za gorzej traktowaną przez okupanta. W raporcie podano także informację, jakoby Polaków uznawano za obywateli i wobec tego ich życie prywatne było wolne od ingerencji Niemców⁵³. Podana informacja okazała się nieprawdziwa. W ogóle wysoce dyskusyjna jest teza o nieingerencji nazistowskich Niemiec w życie prywatne obywateli, skoro mowa o państwie totalitarnym. Na przykład okupant narzucił Polakom na ziemiach wcielonych później, aniżeli przed wojną, minimalny wiek zawierania związków małżeńskich, aby zmniejszyć w ten sposób wskaźnik urodzeń wśród Polaków. Trudno nie uznać tych regulacji za interwencję w prywatne życie Polaków⁵⁴. W dokumencie oznajmiono również, że pozycja ekonomiczna Polaków, jakkolwiek trudna, była lepsza pod tym względem od położenia ludności żydowskiej. Polacy mieli bowiem możliwość zatrudnienia i zarabiania. Poza tym Żydom generalnie zakazano kupna i sprzedaży nieruchomości (domów i ziemi). Sprzedawać mogli tylko za specjalnym zezwoleniem, jednak środki uzyskane ze sprzedaży domów musiały trafiać na zamrożone konta, którymi nie wolno było swobodnie dysponować, ponieważ miesięczna kwota wypłat nie mogła być wyższa niż 500 zł⁵⁵. Generalnie szykany wobec

⁵¹ Niemieckie regulacje prowadzące do powstania getta w Warszawie zob. B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 58–68.

⁵² Do Division of European Affairs Departamentu Stanu raport wpłynął w grudniu 1941 r., sądząc po pieczęci na dokumencie: Dec. 15, 1941. Zob. NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry to Dear Sir, For Internal Circulation Only.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Problem ten opisał Czesław Madajczyk. Zob. C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 2019, s. 304–309.

⁵⁵ Ingo Loose pisał o 250 zł tygodniowo. Zob. I. Loose, *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, w: *Klucze i kasa...*, s. 37–38.

wyznawców judaizmu w GG objęły wszystkie grupy zawodowe, począwszy od robotników, a skończywszy na menadżerach i prawnikach, którym zakazano wykonywania zawodu⁵⁶. Wymienione restrykcje wymierzone były w egzystencję ekonomiczną mniejszości żydowskiej, inne podyktowane pragnieniem ich upokorzenia i izolacji. Na przykład Żydom zakazano podróżowania pociągami bez specjalnego zezwolenia, a jego uzyskanie trwało wiele tygodni⁵⁷. W warszawskich tramwajach natomiast, specjalnie oznakowanych na żółto, wydzielono osobne miejsca dla Żydów⁵⁸. Polakom nie wolno było zajmować miejsc w takich wagonach. Inną formę dyskryminacji stanowiło wprowadzenie godziny policyjnej w Warszawie, osobnej dla Polaków i Żydów. Żydzi nie mogli przebywać na ulicach od godz. 21, a poza gettem już od godz. 19⁵⁹. Niniejsze informacje, podane za analizowanym źródłem, odnoszą się zatem do okresu przed całkowitym jego zamknięciem, co nastąpiło 16 XI 1940 r.⁶⁰ Inną szykaną wobec wyznawców judaizmu było wprowadzenie zakazu wchodzenia Żydów do „lepszych kawiarni”, kupowania książek i innych publikacji. Z kolei jesienią 1940 r. niemieckie władze okupacyjne wydały rozporządzenie nakazujące kłanianie się umundurowanym Niemcom i ustępowanie im miejsca na chodnikach. Wszystko to działo się przy niemal całkowitej izolacji polskich Żydów od świata, co wynikało z kontroli rozciągniętej przez Niemców nad komunikacją pocztową w GG, za sprawą rozporządzenia z kwietnia 1940 r. regulującego wielkość i zawartość listów⁶¹.

Tymczasem niemiecka polityka wobec Żydów radykalizowała się, co miało związek z rozpoczęciem operacji „Barbarossa” w czerwcu 1941 r. Wojna na wschodzie przywiodła Hitlera do podjęcia decyzji o przyspieszeniu anihilacji Żydów na terenach okupowanych, najpierw w drodze masowych egzekucji, a następnie w obozach zagłady⁶². Pierwsze komory gazowe, na razie mobilne, bo umieszczone na podwoziach ciężarówek, zastosowali Niemcy po raz pierwszy 8 XII 1941 r. w okolicach Chełmna nad Nerem⁶³. Ta, by tak rzec, jako-

⁵⁶ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry.

⁵⁷ Ibidem. O zarządzeniu Hansa Franka z 26 I 1940 r., zabraniającego Żydom w GG podróży koleją, zob. B. Engelking, J. Leociak, op. cit., s. 59.

⁵⁸ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry. Tramwaj uruchomiono we wrześniu 1940 r. Oprócz koloru żółtego namalowano na nim gwiazdę Dawida i napis „Nur für Juden”. B. Engelking, J. Leociak, op. cit., s. 61.

⁵⁹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry.

⁶⁰ B. Engelking, J. Leociak, op. cit., s. 61.

⁶¹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635, May, 1941, Jerusalem, Commission for Polish Jewry.

⁶² Studium ewolucji sposobu myślenia Hitlera o „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej” zob. I. Kershaw, op. cit., s. 60–116. Zob. też: C. Madajczyk, *Hitler's Direct Influence on Decision Affecting Jews during World War II*, „Yad Vashem Studies” 1986, t. XX, s. 61–65.

⁶³ Y. Arad, op. cit., s. 10–11; C. Gerlach, op. cit., s. 74; M. Burleigh, *The Third Reich. A New History*, London 2001, s. 636–637. Saul Friedländer opisał uśmiercanie niemowląt, które przeżyły zagazowywnie w ciężarówkach. Oprawcy rozbijali głowy dzieci o drzewa

ściowa zmiana w procederze eksterminacji Żydów znajduje odzwierciedlenie w dokumentach Departamentu Stanu USA. W marcu 1942 r. premier Polski gen. Władysław Sikorski w czasie wizyty w Stanach Zjednoczonych Ameryki wręczył podsekretarzowi stanu w Departamencie Stanu USA Sumnerowi Wellesowi memorandum, w którym wezwał Narody Zjednoczone (United Nations) do kroków odwetowych wobec Niemców, „gdziekolwiek jest to możliwe”⁶⁴, za zbrodnie popełnione na Polakach i Żydach. Zdaniem rządu polskiego tylko natychmiastowe kroki odwetowe wobec Niemców i ich nagłośnienie mogły powstrzymać eksterminację na ziemiach polskich. Według Sikorskiego, który poznał informacje na ten temat z „licznych i godnych zaufania raportów z Polski”⁶⁵, zbrodnie te były bezprecedensowe ze względu na ich „okrucieństwo” i „bestialstwo”. Welles sporządził memorandum ze spotkania z Sikorskim i towarzyszącymi mu osobami, datowane na 25 III 1942 r.⁶⁶ W swoim memorandum polski premier gros uwagi poświęcił zbrodniom niemieckim dokonywanym na „ludności polskiej” i „polskim narodzie”, nie zapominając wszakże o Żydach⁶⁷. Nie była to zresztą ani pierwsza, ani ostatnia inicjatywa rządu polskiego nagłaśniająca eksterminację Żydów na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką⁶⁸.

Memorandum Wellesa ze spotkania z gen. Sikorskim to niejedyne świadectwo tego⁶⁹, że rząd amerykański na długo przed misją Karskiego w Londynie

---

(ciężarówki wjeżdżały bowiem kilkanaście kilometrów w głąb lasu w celu zakopania ciał ofiar w uprzednio przygotowanych dołach). S. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews 1933–1945*, London 2009, s. 278–280.

⁶⁴ 25 III 1942, Washington, Memorandum of Conversation by the Acting Secretary of State, FRUS, 1942, t. III, Europe, s. 130–131.

⁶⁵ Ibidem, s. 130–131.

⁶⁶ W spotkaniu udział wzięli: szef polskiej dyplomacji Edward Raczynski i ambasador RP przy rządzie amerykańskim Jan Ciechanowski.

⁶⁷ Sikorski gościł w USA również w 1940 i w marcu 1941 r. Poinformował wówczas o zbrodniach okupanta na ludności cywilnej. Zob. R.N. Rosen, op. cit., s. 222. O aktywności Sikorskiego w 1942 r. w kontekście eksterminacji Żydów pisał również Dawid S. Wyman (op. cit., s. 29). David Angel nie wspominał o spotkaniu Sikorski-Welles w marcu 1942 r. D. Angel, *In the Shadow of Auschwitz. The Polish Government-In-Exile And the Jews, 1939–1942*, Chapel Hill–London 1987.

⁶⁸ W nocy rządu polskiego z 3 V 1941 r. przedłożonej rządowi państw alianckich i neutralnych poinformowano o aktach przemocy wobec ludności cywilnej. Najważniejszą tego rodzaju inicjatywą była nota rządu polskiego z 10 XII 1942 r., adresowana do Narodów Zjednoczonych, w której opisano eksterminację Żydów na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. W memorandum padły nazwy obozów zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince. Ten dokument i inne ważniejsze memoranda rządu polskiego, ujawniające niemieckie zbrodnie, zostały opublikowane w broszurze *The Mass Extermination of Jews in German Occupied Poland. Note addressed to the Governments of the United Nations on December 10th, 1942, and other documents*, London–New York–Melbourne 1942.

⁶⁹ Zob. G.W. Weinberg, *Reakcja sojuszników na wiadomości dotyczące ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej na Wschodzie*, w: *Zagłada Żydów na polskich terenach...*, s. 222–227.

w listopadzie 1942 r., a tym bardziej jego wizytą w USA latem 1943 r., wiedział o rozgrywającej się na ziemiach polskich tragedii narodu żydowskiego⁷⁰. Nie chodzi przy tym tylko o eksterminację wyznawców judaizmu poprzez masowe rozstrzeliwania, zamęczanie w obozach koncentracyjnych, obozach pracy czy uśmiercanie w komorach gazowych. Również stworzone przez Niemców warunki życia w gettach prowadziły w praktyce do depopulacji uwięzionych w nich Żydów. Otóż Biały Dom już w kwietniu 1942 r. otrzymał telegram (datowany na 24 dnia tegoż miesiąca) z Tel Awiwu, nadany przez Representation Polish Jewry, z prośbą o pomoc dla ludności żydowskiej w okupowanej Polsce. W telegramie adresowanym do prezydenta Roosevelta stwierdzono, że niemieckie władze okupacyjne systematycznie wystawiały miliony Żydów na cierpienia z powodu braku żywności i leków. Dokument ten urzędnicy Białego Domu przekazali do Departamentu Stanu, ten zaś przesłał wytyczne amerykańskiemu konsulatowi w Jerozolimie w sprawie odpowiedzi autorom telegramu⁷¹. Konsulat, zgodnie z zaleceniami z centrali, okazał sympatię i zrozumienie dla losu Żydów pod okupacją niemiecką, ale na realną pomoc w Polsce nie mogli oni liczyć. Według Departamentu Stanu udzielenie pomocy materialnej byłoby możliwe tylko wówczas, gdyby mocarstwa Osi, a więc w tym wypadku Niemcy, nie odniosłyby zeń korzyści. W praktyce nie dało się tego zagwarantować na terenach kontrolowanych przez III Rzeszę. Najlepszą gwarancją bezpieczeństwa dla ludności cywilnej było zwycięstwo aliantów w wojnie – pisał Departament Stanu⁷². W pierwszej połowie 1942 r. tego rodzaju odpowiedź, zważywszy na sytuację na frontach II wojny światowej, oznaczała odłożenie pomocy na bliżej nieokreśloną przyszłość.

2 VII 1942 r. w „New York Timesie” ukazał się tekst *Allies are Urged to Execute Nazis*, w którym streszczono raport Bundu o eksterminacji Żydów w Polsce⁷³. Artykuł z nowojorskiej gazety również znajduje się w dokumentach Departamentu Stanu⁷⁴. Raport „podziemnymi kanałami” trafił do rządu polskiego w Londynie, za jego wiarygodność poręczył Szmul Zygielbojm, żydowski członek Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej, czyli namiastki

⁷⁰ O misjach w Londynie i USA zob. A. Żbikowski, *Karski*, Warszawa 2014, s. 278–348; B. Trachtenberg, op. cit., s. 47; M. Fleming, *Auschwitz, the Allies and Censorship of the Holocaust*, Cambridge 2021, s. 154; T. Wood, S.M. Jankowski, *Karski. How One Man Tried to Stop the Holocaust*, New York 1994. Literalne brzmienie rozmowy Karskiego z Rooseveltem zob. J. Ciechanowski, *Defeat in Victory*, London 1948, s. 192–203. Raport Karskiego z rozmowy z Rooseveltem zob. HIA, Karski (Jan) Papers 1939–2007, Collection Number: 46033, Biographical File, 1942–1994, Box 1, Folder 5–6, Notatka z Rozmowy z Prezydentem F.D. Rooseveltem w środę, 28 VII 1943 r.

⁷¹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/635A, 15 V 1942, To the American Consular in charge, Jerusalem.

⁷² Ibidem.

⁷³ Więcej na temat okoliczności ukazania się tekstu zob. L. Leff, op. cit., s. 140.

⁷⁴ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/636, *Allies are Urged to Execute Nazis*, „New York Times”, 2 VII 1942.

polskiego parlamentu w Wielkiej Brytanii⁷⁵. W dokumencie zwrócono się do rządu polskiego z prośbą o wywarcie wpływu na aliantów, aby ci podjęli kroki odwetowe wobec Niemców, bez różnicy ich miejsca zamieszkania, np. w USA. Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie nadał rozgłos otrzymanemu raportowi i ponownie wezwał do odwetu na Niemcach, aby w ten sposób wymusić na nich wstrzymanie masowych mordów⁷⁶. Raport streszczony w „New York Timesie” trafnie wskazywał początek planowej fizycznej eksterminacji Żydów na lato 1941 r., co miało związek z wojną nazistowsko-sowiecką⁷⁷. Co istotne, w raporcie Bundu i „New York Timesie” poinformowano o masowych mordach popełnianych na Żydach w sąsiedztwie Chełmna nad Nerem. Rozpoczęcie zagazowywania Żydów w okolicy Chełmna określono na początek zimy 1941 r., co było niewielką pomyłką, zważywszy, że eksterminacja zaczęła się 8 grudnia. Opisano również specyfikę procederu – ofiary umieszczano w przystosowanych do tego celu samochodach ciężarowych. W ten sposób wymordowano Żydów z Koła, Dąbia, Izbicy i paru innych miejscowości między grudniem 1941 a marcem 1942 r. W artykule w „New York Timesie” wspomniano także o wymordowaniu 35 tys. Żydów z łódzkiego getta, zagazowaniu 2 tys. Cyganów, jugosłowiańskich jeńców wojennych i „terrorystów”⁷⁸. W lutym 1942 r. eksterminacja objęła skupiska Żydów w GG: Tarnów, Radom i Lublin. Z ostatniego z wymienionych miast wywieziono 25 tys. Żydów. Nielicznych z nich zatrzymano na przedmieściach Majdanku, pozostali zniknęli – oznajmił „New York Times”. I wreszcie poinformowano w nowojorskim dzienniku o „krwawej łaźni” w warszawskim getcie 17 IV 1942 r. Tego dnia funkcjonariusze Gestapo wyprowadzali Żydów z mieszkań i mordowali⁷⁹. Zatem amerykański czytelnik otrzymał precyzyjne informacje o sytuacji w getcie, albowiem rzeczywiście w nocy z 17 na 18 IV 1942 r. Niemcy przeprowadzili pierwsze masowe egzekucje na terenie getta. Zabito w ten sposób 52 osoby. Ten pierwszy akt masowego terroru wewnątrz getta stanowił zapowiedź późniejszej akcji likwidacyjnej i eksterminacyjnej wobec warszawskich Żydów⁸⁰.

O artykule w „New York Timesie” poinformował sekretarza stanu Louis Segal, sekretarz generalny Jewish National Workers' Alliance, pytając

⁷⁵ Dokument przedłożono Zygielbojmowi, ponieważ w Radzie Narodowej RP reprezentował on Bund. Zob. D. Engel, *In the Shadow of Auschwitz. The Polish Government-In-Exile And the Jews, 1939–1942*, Chapel Hill–London 1987, s. 175–176.

⁷⁶ Premier Sikorski w przemówieniu radiowym dla BBC zob. L. Leff, op. cit., s. 137. David Engel pisał o umniejszeniu przez polskiego premiera w wystąpieniu radiowym liczby żydowskich ofiar w stosunku do podanych w raporcie Bundu. D. Engel, op. cit., s. 180.

⁷⁷ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/636, *Allies are Urged to Execute Nazis*, „New York Times”, 2 VII 1942.

⁷⁸ Generalnie opis ten odpowiadał prawdzie. Zob. S. Friedländer, op. cit., s. 278–280; D. Libionka, *Polskie Państwo Podziemne*, w: *Zagłada Żydów na polskich terenach...*, s. 212.

⁷⁹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/636, *Allies are Urged to Execute Nazis*, „New York Times”, 2 VII 1942.

⁸⁰ B. Engelking, J. Leociak, op. cit., s. 64–65, 704–706, 716–717.

jednocześnie, czy rząd Stanów Zjednoczonych i Narody Zjednoczone mogłyby cokolwiek uczynić, aby zatrzymać „masową rzeź niewinnych ludzi”⁸¹. W odpowiedzi Paul Culbertson, wysoki urzędnik Wydziału Spraw Europejskich (Division of European Affairs) Departamentu Stanu, przypomniał oświadczenie prezydenta Roosevelta z 25 X 1941 r., w którym przywódca USA potępił niemiecką politykę w Europie oraz zapewnił, że Departament Stanu wykorzysta każdą sposobność, aby pomóc prześladowanym przez III Rzeszę narodom. Miało to wszakże nastąpić w zgodzie z głównym celem wojny, czyli zmuszeniem państw Osi do kapitulacji⁸². Zatem osiągnięcie celów militarnych w toczonej wojnie amerykański prezydent stawiał na pierwszym miejscu. Ich realizacja zapewnić miała bezpieczeństwo Żydów i wszystkich prześladowanych narodów. Nie była to ani pierwsza, ani ostatnia tego typu odpowiedź udzielona przedstawicielom środowisk żydowskich na ich prośby o powstrzymanie ludobójstwa lub pomoc humanitarną. Ponadto wspomniane październikowe oświadczenie Roosevelta z 1941 r., do którego nawiązał Culbertson w odpowiedzi do Segala, nie odnosiło się konkretnie do prześladowań Żydów, lecz generalnie do terrorystycznej polityki Niemców, którzy masowo rozstrzeliwali niewinnych ludzi w okupowanych krajach w odwecie za pojedyncze ataki na niemieckich żołnierzy. Nota Roosevelta powstała jako reakcja na represje niemieckie wobec francuskiego ruchu oporu⁸³.

W dokumentach Departamentu Stanu znajduje się także kopia oświadczenia prezydenta Roosevelta dla prasy z 21 VIII 1942 r., w którym amerykański przywódca poinformował, że Ameryka jest w posiadaniu danych z różnych wiarygodnych źródeł o zbrodniach popełnianych w Europie na ludności cywilnej, które mogą doprowadzić do eksterminacji niektórych populacji. W oświadczeniu amerykański prezydent nawiązał do pisma przedstawicieli dyplomatycznych dziewięciu państw z 13 I 1942 r., w którym Polska, Holandia, Luksemburg, Jugosławia, Belgia, Grecja, Norwegia, Czechosłowacja i Francuski Komitet Narodowy w Londynie zwróciły uwagę na zbrodnie popełnione na ludności cywilnej w okupowanych krajach. Roosevelt oznajmił także, że ukaranie zbrodniarzy wojennych jest jednym z celów wojny. Co charakterystyczne dla analizowanego dokumentu, prezydent Stanów Zjednoczonych nie wymienił wprost Żydów ani innych prześladowanych narodów pod okupacją niemiecką, posługując się sformułowaniami o dużym poziomie ogólności⁸⁴.

⁸¹ „[...] wholesale slaughter against innocent people”. NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/636, 2 VII 1942, New York, Louis Segal to Cordell Hull.

⁸² Ibidem, 10 VII 1942, Washington, Paul T. Culbertson, Assistant Chief, Division of European Affairs to Louis Segal. Oświadczenie Roosevelta z 25 X 1941 zacytowane w oświadczeniu prezydenta USA z sierpnia 1942 r. Zob. NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/638, For the Press, Immediate Release, August 21, 1942, Statement by the President.

⁸³ Omówienie genezy oświadczenia zob. R. Breitman, A.J. Lichtman, op. cit., s. 195.

⁸⁴ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/638, For the Press, Immediate Release, August 21, 1942, Statement by the President.

Oprócz wymienionych źródeł Departament Stanu w latach 1942–1943 otrzymywał informacje o eksterminacji Żydów za pośrednictwem swoich placówek w Genewie, Bernie i Jerozolimie, te zaś dostawały raporty organizacji żydowskich, m.in. z biura Agencji Żydowskiej (Jewish Agency) w Genewie. Również, od lipca 1942 r., o dokonującej się Zagładzie Departament Stanu informowały organizacje amerykańskich Żydów. Na początku września 1942 r. prezydent Roosevelt otrzymał kopię telegramu ze Szwajcarii o eksterminacji stu tysięcy Żydów z warszawskiego getta. Według telegramu ciała zamordowanych ofiar wykorzystywano do produkcji „nawozów” i taki sam los czekał Żydów deportowanych do Polski z innych okupowanych przez Niemcy krajów. Autorzy dokumentu uznali, że tylko interwencja Stanów Zjednoczonych mogła powstrzymać eksterminację⁸⁵. Podobny przekaz zawarto w piśmie Myrona Taylora, osobistego przedstawiciela prezydenta Roosevelta przy papieżu Piusie XII, do watykańskiego sekretarza stanu kard. Luigiiego Maglione, z 26 IX 1942 r.⁸⁶ Taylor przytoczył raport na temat eksterminacji Żydów, który znalazł się w posiadaniu rządu amerykańskiego, przekazany mu przez Agencję Żydowską w Genewie. Raport sporządzony został przez „dwóch godnych zaufania naocznych świadków”⁸⁷, „Aryjczyków”, z których jeden pochodził z Polski, bardzo prawdopodobne zatem, że był Polakiem. W dokumencie napisano o rozstrzeliwaniu Żydów z warszawskiego getta „bez różnicy wieku i płci”⁸⁸. W ten sposób zamordowano 100 tys. wyznawców judaizmu. Ciała ofiar wykorzystywano do produkcji „tłuszczów” i „nawozu”. W tym celu zabitych Żydów nawet ekshumowano. W raporcie poinformowano również o deportacji Żydów z warszawskiego getta do specjalnie w tym celu przygotowanych obozów. Jeden z nich zbudowano w Bełżcu – napisano w dokumencie. Nie ma natomiast w raporcie wzmianki o uśmiercaniu więźniów w Bełżcu w komorach gazowych, z tekstu wynika przekonanie autora o dokonywaniu w obozie masowych rozstrzeliwań⁸⁹. Poza tym ok. 50 tys. Żydów zostało zabitych w sierpniu w samym Lwowie – stwierdzono w raporcie. Inne spostrzeżenie, iż w całej wschodniej Polsce nie ma choćby jednego Żyda, jakkolwiek przesadne, świadczy o dobrej orientacji autorów raportu w skali eksterminacji Żydów przeprowadzanej przez nazistowskie Niemcy. Wszak kulminacja „ostatecznego rozwiązania” nastąpiła w 1942 r. Autorzy dokumentu wiedzieli również, że anihilacja wyznawców religii mojżeszowej objęła III Rzeszę i w zasadzie wszystkie kraje kontrolowane przez to

⁸⁵ Ibidem, 4 IX 1942, New York, Miss Clark Secretary to James G. McDonald to Mrs. Roosevelt, enclosures: Brooklyn, N.Y., Sept. 3, 1942, Meyer Schenkolewski and Michael Trees to Hon. James G. McDonald.

⁸⁶ 26 IX 1942, Vatican City, Myron Taylor to the Cardinal Secretary of State (Maglione), FRUS, 1942, t. III, Europe, Washington 1961, s. 775–776.

⁸⁷ „[...] two reliable eye-witnesses”. Ibidem.

⁸⁸ „[...] irrespective of age or sex”. Ibidem.

⁸⁹ Ibidem.

państwo, poinformowali bowiem o deportacjach Żydów na „rzeź” z Niemiec, Belgii, Holandii, Francji i Słowacji. Trafnie także wyjaśniono w dokumencie przyczynę, dla której państwo niemieckie wybrało ziemie polskie na miejsce Holocaustu. Chodziło o zachowanie w tajemnicy zbrodniczego proceduru, a oddalenie obozów zagłady od Niemiec zdawało się to gwarantować⁹⁰. Dodajmy, że i względy natury logistycznej odegrały tu swoją rolę. W dokumencie wspomniano również o obozie przejściowym w Terezynie (Theresienstadt), którego więźniów czekał ten sam los, co pozostałych Żydów. Opisano także warunki transportu deportowanych Żydów: odbywał się on w bydłych wagonach, w każdym z nich przewożono ok. 40 więźniów (choć wiemy, że często dużo więcej). W raporcie odnotowano fakt, że Niemcy zadanie „wydostania” Żydów z warszawskiego getta powierzali Litwinom⁹¹. W dokumencie opisano także krótko stosunki polsko-żydowskie pod okupacją niemiecką: „Tragedią jest to że ludność polska jest podburzana przez Niemców przeciwko Żydom i stosunki między Polakami a Żydami uległy pogorszeniu w największym stopniu. We Lwowie jest to szczególnie prawdziwe”⁹².

Taylor nie tylko przytoczył raport z przebiegu eksterminacji Żydów. W piśmie do kard. Maglioneo chciał również wiedzieć, czy Stolica Apostolska posiada jakiegokolwiek informacje o masowych zbrodniach popełnianych na Żydach pod okupacją niemiecką. Taylor zapytał także o ewentualne sugestie Ojca Świętego (Holy Father), w jaki sposób można było powstrzymać opisane zbrodnie⁹³. W odpowiedzi Maglione potwierdził, że do Stolicy Apostolskiej dotarły wieści o „surowych środkach” stosowanych wobec „nie-Aryjczyków” (non-Aryans) i że Stolica Apostolska wykorzystuje każdą sposobność, żeby złagodzić ich cierpienia⁹⁴. Według Harolda Tittmana, innego, obok Taylora, przedstawiciela Roosevelta przy Piusie XII, Ojciec Święty wahał się przed publicznym potępieniem niemieckich zbrodni, gdyż przekonany był, że takie oskarżenie poskutkowałoby, zwłaszcza w Polsce (jako kraju katolickim), odwetem ze strony Niemiec i śmiercią jeszcze większej liczby ludzi. Ponadto Pius XII obawiał się, że naród niemiecki, w razie otwartej krytyki nazistowskich okrucieństw, a następnie klęski w wojnie, będzie mu później zarzucał, że przyczynił się, choćby pośrednio, do tej klęski, tak jak stało się to po

⁹⁰ „Inasmuch as butcherings of this kind would attract great attention in the west – napisano w raporcie – they must first of all deport them to the East, where less opportunity is afforded to outsiders of knowing what is going on”. Ibidem.

⁹¹ Ibidem, s. 776.

⁹² „It is a tragedy – czytamy w dokumencie – that the Polish population is being incited by the Germans against the Jews and the relationship between the Poles and the Jews has been aggravated to the last degree. In Lemberg this is particularly true”. Ibidem. O przyczynach *decline in tolerance* Polaków wobec Żydów zob. M. Fleming, op. cit., s. 86–87.

⁹³ 26 IX 1942, Vatican City, Myron Taylor to the Cardinal Secretary of State (Maglione), FRUS, 1942, t. III, s. 776.

⁹⁴ 16 X 1942, Bern, The minister in Switzerland (Harrison) to the Secretary of State, FRUS, 1942, t. III, s. 777–778.

I wojnie światowej w związku z niektórymi oświadczeniami Benedykta XV w trakcie działań wojennych⁹⁵. Jednak Tittman mylił się co do oceny postępowania Piusa XII w kontekście podnoszenia przezeń kwestii prześladowań Żydów przez nazistowskie Niemcy. Do października 1942 r., czyli przesłania pisma Tittmana do sekretarza stanu USA, Pius XII parokrotnie ujawnił i potępił zbrodnie niemieckie w Polsce, także wobec ludności żydowskiej. Podobnie czynił po 1942 r., co znalazło wyraz w afirmatywnych wobec Piusa XII artykułach w prasie zachodniej, m.in. w „New York Timesie”. Wizerunek papieża obojętnego wobec eksterminacji Żydów wykreowano po wojnie i ma on niewiele wspólnego z faktami⁹⁶.

Wspomniano wcześniej o informowaniu przez amerykańskich Żydów Waszyngtonu o dokonującej się w Europie anihilacji ich współwyznawców. Szczególnie aktywny był rabin Stephen Wise z Organizacji Syjonistycznej Ameryki (Zionist Organization of America). We wrześniu 1942 r. przekazał on Departamentowi Stanu w imieniu Amerykańskiego Kongresu Żydowskiego (American Jewish Congress) raport o sytuacji Żydów w Polsce z prośbą o rozważenie pomocy żywnościowej i medycznej. W dokumencie napisano, że położenie Żydów w gettach w Europie Wschodniej jest „prawdopodobnie gorsze aniżeli jakiegokolwiek innej części ludności w Europie”⁹⁷. Władze nazistowskie – pisał Wise – nie ukrywały, że dążą do „zniszczenia” ludności żydowskiej i jak dotąd nie mniej niż milion Żydów z siedmiu milionów żyjących na terytoriach kontrolowanych przez Niemcy został zabity lub padł ofiarą głodu i chorób. W związku z tym Wise zwrócił się z prośbą o interwencję w obronie Żydów do Wellesa oraz brytyjskiego ambasadora przy amerykańskim rządzie Visconta Halifaksa. 24 IX 1942 r. doszło do spotkania Wellesa z Halifaksem, po którym pozostało memorandum sporządzone przez amerykańskiego polityka. Dowiadujemy się z niego o działalności Wise’a w obronie eksterminowanych Żydów⁹⁸. Z memorandum wynika również, że Taylor został poproszony o ustalenie, czy Stolica Apostolska może potwierdzić doniesienia o eksterminacji Żydów. Symptomatyczne, że Welles zatytułował memorandum ze spotkania z brytyjskim ambasadorem „Alleged slaughter of Jews in Poland”⁹⁹, co sugeruje,

⁹⁵ 6 X 1942, Vatican City, Assistant to the President’s Personal Representative to Pope Pius XII, Harold H. Tittman to the Secretary of State, FRUS, 1942, t. III, s. 776–777.

⁹⁶ D.G. Dalin, *Jak Pius XII ratował Żydów z rąk nazistów. Mit papieża Hitlera*, tłum. M. Chojnacki, Kraków 2016, s. 118–142; P. Seewald, *Benedykt XVI. Ostatnie rozmowy*, tłum. J. Jurczyński, Kraków 2016, s. 162–164; A. Torielli, *Pius XII. Papież, który ratował Żydów*, tłum. L. Rodziewicz-Doktór, Kraków 2015, s. 10–13, 175–212.

⁹⁷ „[...] probably worse than that of any other section of the population in Europe”. NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/641/1/2, 21 IX 1942, Assistant Secretary, B. L. [brak adresata].

⁹⁸ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/641, Department of State, Memorandum of Conversation, September 24, 1942, Subject: Alleged slaughter of Jews in Poland. Participants: The Right Honorable the Viscount Halifax, British Ambassador; Mr. Welles, Under Secretary.

⁹⁹ Ibidem, Department of State, Memorandum of Conversation, September 24, 1942, Subject: Alleged slaughter of Jews in Poland.

że w momencie powstania dokumentu informacje o Holocauście napływające różnymi kanałami do rządu amerykańskiego traktowano z rezerwą, gdy idzie o ich wiarygodność. Możliwe też, że ostrożność w ocenie docierających do USA raportów była wygodna dla czynników oficjalnych Stanów Zjednoczonych, zwalniała bowiem z podjęcia konkretnych i zdecydowanych działań w obronie eksterminowanych wyznawców judaizmu.

Prośby o pomoc ponawiano w okresie późniejszym. Na 14 XII 1942 r. datowano telegram wspomnianego wcześniej w artykule Zygielbojma do prezydenta Roosevelta z rozpaczliwą prośbą o zatrzymanie niemieckiej maszyny Zagłady. W „ostatnim apelu” Zygielbojm zacytował fragment relacji uciekiniera z warszawskiego getta. Wynikało z niej, że spośród 3,5 mln polskich Żydów przed wybuchem wojny pod koniec sierpnia 1942 r. pozostało przy życiu zaledwie od miliona do 1 250 000 osób¹⁰⁰. Jeszcze większa desperacja przebija z kolejnego dokumentu, datowanego na 17 III 1943 r. Jest to raport Żydowskiego Komitetu Narodowego w Polsce, skupiającego w tamtym czasie przedstawicieli różnych żydowskich frakcji politycznych, skierowany do rabinów Wise’a i Nahuma Goldmanna (reprezentował Światowy Kongres Żydowski) oraz Amerykańsko-Żydowskiego Połączonego Komitetu Rozdawnictwa (American Jewish Joint Distribution Committee – JDC)¹⁰¹. Jak wynika z treści dokumentu, Wise przekazał go Departamentowi Stanu USA. W raporcie eksterminację Żydów nazwano najstraszniejszą zbrodnią wszystkich czasów i zaapelowano w imieniu „resztek” wyznawców judaizmu o „zemstę” na Niemcach, zmuszenie „hitlerowców” do zaprzestania mordów, walkę o życie i honor Żydów, nawiązanie kontaktu z neutralnymi państwami i wreszcie ocalenie 10 tys. żydowskich dzieci w drodze wymiany. Napisano także, że pozostałe jeszcze w Polsce żydowskie społeczności żyły w przeświadczeniu, że w najstraszniejszym okresie ich historii nie udzielono im pomocy. Dlatego autorzy dokumentu wezwali amerykańskich Żydów do pomocy w ostatnich dniach życia wyznawców judaizmu w Polsce. W analizowanym źródle poinformowano również o Radzie Pomocy Żydom („Żegota”), która działając w konspiracji, niosła pomoc ludności żydowskiej w Polsce dzięki funduszom przekazywanym przez rząd polski w Londynie i prywatnym darczyńcom. Składała się z Polaków i przedstawicieli żydowsko-polskich partii politycznych¹⁰².

Podsumowując, z przeanalizowanych dokumentów wyłania się obraz nazijskiej polityki prześladowań mniejszości żydowskiej w Niemczech i na okupowanych ziemiach polskich po klęsce militarnej i załamaniu się państwa polskiego we wrześniu 1939 r. – od początkowych szykan i dyskryminacji,

¹⁰⁰ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/642, 14 XII 1942, London, to President Franklin D. Roosevelt, The White House, Washington.

¹⁰¹ NARA, DS, Roll 71, 860c.4016/644, Strictly confidential, March 17, 1943.

¹⁰² Ibidem.

poprzez deportacje do tzw. rezerwatu w dystrykcie lubelskim, tworzenie gett w polskich miastach, aż po masowe egzekucje i eksterminację Żydów w komorach gazowych. W dokumentach Departamentu Stanu znajdują się również raporty, w których zawarto opisy stosunków polsko-żydowskich w czasach Zagłady. W sumie przeanalizowane dokumenty umożliwiają odtworzenie w zarysie niemieckiej polityki prześladowań wyznawców judaizmu, której kulminację stanowiło „ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej”. Mimo że obraz prześladowań i eksterminacji polskich i europejskich Żydów, wyłaniający się z przytoczonych dokumentów, jest niepełny, pozwala jednak uchwycić najważniejsze zwroty niemieckiej polityki wobec polskich i europejskich Żydów, prowadzące finalnie do ich biologicznego unicestwienia. Pomimo niekompletności powyższego obrazu znajdujemy w dokumentach szczegółowe informacje na temat położenia mniejszości żydowskiej w Rzeszy i na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Dość przypomnieć pisma amerykańskiej ambasady w Berlinie na temat deportacji wyznawców judaizmu ze Szczecina, Pily i Krakowa w 1940 r., utworzenia w tym samym roku gett w Łodzi i Warszawie oraz pierwszych masowych egzekucji w getcie warszawskim w kwietniu 1942 r. Zanalizowane źródła pozwalają również skonstatować fakt posiadania przez rząd USA wiedzy, co najmniej od marca 1942 r. – jeśli wnioskować tylko na podstawie wspomnianych źródeł, o dokonywanej przez Niemców eksterminacji Żydów na okupowanych przez nich polskich terytoriach.

Streszczenie

Celami artykułu są przedstawienie zawartości i analiza wybranych archiwalnych dokumentów Departamentu Stanu USA w kontekście Zagłady Żydów, przeprowadzonej przez nazistowskie Niemcy na terenach polskich okupowanych przez to państwo. Z przytoczonych przez autora źródeł: amerykańskiej korespondencji dyplomatycznej oraz raportów na temat położenia polskich i europejskich Żydów w czasie II wojny światowej, sporządzonych przez wyznawców judaizmu w Polsce i przesłanych czynnikiem oficjalnym w USA, wyłania się obraz eskalacji prześladowań i przemocy wobec Żydów ze strony nazistowskich Niemiec na terenach polskich przez nie kontrolowanych. Zanalizowane dokumenty pozwalają uchwycić wszystkie najważniejsze etapy prześladowań wyznawców judaizmu na ziemiach polskich, po unicestwieniu państwa polskiego przez III Rzeszę we wrześniu 1939 r., z ich tragiczną kulminacją włącznie – fizyczną eksterminacją europejskich Żydów.

The Extermination of Jews in Poland in the Documents of the US Department of State, 1940–43

The paper aims to present the content and analyse selected archival documents of the US Department of State in the context of the Holocaust of Jews carried out by Nazi Germany in the Polish lands occupied by the Germans. The sources cited by the author – American diplomatic correspondence and reports on the situation of Polish and European Jews during World War II written by Jews in Poland and sent to official bodies in the USA – paint

a picture of escalating persecution and violence against Jewish people by Nazi Germany on the Polish territories under the German control. The analysed documents make it possible to grasp all main stages of persecution of Jews in the Polish territory after the annihilation of the Polish state by the Third Reich in September 1939, with its tragic culmination – the physical extermination of European Jews.

Bibliografia

- Adler-Rudel S., *Ostjuden in Deutschland 1880–1940*, Tübingen 1959.
- Aly G., *Final Solution. Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, London 1999.
- America and the Holocaust*, red. D. Wyman, New York 1990.
- Angel D., *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-In-Exile And the Jews, 1939–1942*, Chapel Hill–London 1987.
- Arad Y., *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington–Indianapolis 1999.
- Baranowski J., *Chaim Mordechaj Rumkowski – kolaborant czy zbawca?*, w: *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 168–175.
- Bauer Y., *My Brother's Keeper. History of the American Jewish Joint Distribution Committee, 1929–1939*, Philadelphia 1974.
- Bauer Y., *Rethinking the Holocaust*, New Haven 2001.
- Benz W., *The Holocaust. A German Historian Examines the Genocide*, tłum. J. Sydenham-Kwiet, London 2000.
- Brecher F.W., *Reluctant Ally. United States Foreign Policy toward the Jews from Wilson to Roosevelt*, New York–Westport–London 1991.
- Breitman R., Lichtman A.J., *FDR and the Jews*, Cambridge–London 2013.
- Browning Ch.R., *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy 1939–1942*, Lincoln–Jerusalem 2005.
- Browning Ch.R., *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, New York 2008.
- Burleigh B., *The Third Reich. A New History*, London 2001.
- Ciechanowski J., *Defeat in Victory*, London 1948.
- Dalin D.G., *Jak Pius XII ratował Żydów z rąk nazistów. Mit papieża Hitlera*, tłum. M. Chojnacki, Kraków 2016.
- Engel D., *In the Shadow of Auschwitz. The Polish Government-In-Exile And the Jews, 1939–1942*, Chapel Hill–London 1987.
- Engelking E., Leociak J., *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013.
- Fleming M., *Auschwitz, the Allies and Censorship of the Holocaust*, Cambridge 2021.
- Friedländer S., *Nazi Germany and the Jews 1933–1945*, London 2009.
- Gerlach Ch., *The Extermination of the European Jews*, Cambridge 2016.
- Grabowski J., *Zarząd Powierniczy i nieruchomości żydowskie w Generalnym Gubernatorstwie. „Co można skonfiskować? W zasadzie wszystko”*, w: *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 73–112.
- Harris B.M., *From German Jews to Polish Refugees: Germany's Polenaktion and the Zbąszczyń Deportations of October 1938*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2009, nr 2, s. 175–204.
- Hilberg R., *Zagłada Żydów europejskich*, tłum. J. Giebułtowski, t. I–III, Warszawa 2014.
- Jonca K., *„Noc kryształowa” i casus Herschela Grynszpana*, Wrocław 1998.
- Kershaw I., *Hitler, The Germans And the Final Solution*, Jerusalem–New Haven–London 2008.

- Kielboń J., *Deportacje Żydów do dystryktu lubelskiego (1939–1943)*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 161–181.
- Leff L., *Buried by the Times. The Holocaust and America's Most Important Newspaper*, Cambridge 2006.
- Lehnstaedt S., *Czas zabijania. Bełżec, Sobibór, Treblinka i akcja „Reinhardt”*, tłum. B. Nowacki, Warszawa 2018.
- Libionka D., *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie. Zarys problemu*, Lublin 2017.
- Longerich P., *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, tłum. Sh. Whiteside, New York–Oxford 2012.
- Loose I., *Aspekty ekonomiczno-prawne niemieckiej polityki okupacyjnej i rola banków oraz innych firm niemieckich w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, w: *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, red. J. Grabowski, D. Libionka, Warszawa 2014, s. 29–72.
- Lów A., *Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto. Warunki życia i sposoby przetrwania*, tłum. M. Półrola, Ł.M. Płes, Łódź 2012.
- Lów A., Roth M., *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*, tłum. E. Kowynia, Kraków 2014.
- Madajczyk C., *Hitler's Direct Influence on Decision Affecting Jews during World War II*, „Yad Vashem Studies” 1986, t. XX, s. 61–65.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 2019.
- Mania A., *Department of State i Foreign Service w polityce zagranicznej USA lat gorącej i zimnej wojny 1939–1989*, Kraków 2019.
- Milton S., *The Expulsion of Polish Jews from Germany October 1938 to July 1939. A Documentation*, „Leo Baeck Institute Yearbook” 1984, t. XXIX, nr 1, s. 169–199.
- Moser J., *The First Experiment in Deportation*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1985, t. II, s. 1–30.
- Pohl D., *Znaczenie dystryktu lubelskiego w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”*, w: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, red. D. Libionka, Warszawa 2004, s. 39–53.
- Poland and the coming of the Second World War. The diplomatic papers of A.J. Drexel Biddle, Jr., United States Ambassador to Poland, 1937–1939*, red. i wstęp Ph.V. Cannistraro, E.D. Wynot, Jr. T.P. Kovaleff, Columbus 1976.
- Pratt J.W., *Cordell Hull 1933–1944*, t. I–II, New York 1964.
- Rosen R.N., *Saving the Jews. Franklin D. Roosevelt and the Holocaust*, New York 2006.
- Róžański P., *Amerykańscy Żydzi i amerykańska dyplomacja wobec kwestii żydowskiej w Polsce*, Gdańsk 2013.
- Rubinstein W.D., *The Myth of Rescue. Why the Democracies Could Not Have Saved more Jews from the Nazis*, London–New York 2000.
- Seewald P., *Benedykt XVI. Ostatnie rozmowy*, tłum. J. Jurczyński, Kraków 2016.
- Siekierski M., *The Jews in Soviet-Occupied Eastern Poland at the End of 1939: Numbers and Distribution*, w: *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946*, red. N. Davies, A. Polonsky, London 1991.
- Siepracka D., Wróbel J., *Litzmannstadt – nazistowski eksperyment narodowościowy na ziemiach polskich*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1 (12), s. 229–253.
- Steinweis A.E., *Kristallnacht 1938*, Cambridge–London 2009.
- Tomaszewski J., *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 roku*, Warszawa 1998.
- Tornielli A., *Pius XII. Papież, który ratował Żydów*, tłum. L. Rodziewicz-Doktor, Kraków 2015.
- Trachtenberg B., *The United States And the Nazi Holocaust. Race, Refuge, And Remembrance*, London 2019.

- Weinberg G.W., *Reakcja sojuszników na wiadomości dotyczące ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej na Wschodzie*, w: *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy*, red. A. Namysło, Warszawa 2008, s. 222–227.
- Wood T., Jankowski S.M., *Karski. How One Man Tried to Stop the Holocaust*, New York 1994.
- Wyman D.S., *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941–1945*, New York–London 2007.
- Zucker Bat-Ami, *In Search of Refugee. Jews and U.S. Consuls in Nazi Germany*, London 2001.
- Żbikowski A., *Karski*, Warszawa 2014.

Przemysław Różański – dr hab., prof. Uniwersytetu Gdańskiego. Zajmuje się badaniami z zakresu amerykańsko-polskich stosunków dyplomatycznych w latach 1918–1945, zwłaszcza w kontekście zagadnień żydowskich w Polsce, oraz reakcją opiniotwórczej prasy amerykańskiej na ważne wydarzenia polityczne w Polsce. E-mail: przemyslaw.rozanski@ug.edu.pl.

Przemysław Różański – PhD with habilitation, professor of the University of Gdańsk. His research interests include American-Polish diplomatic relations in 1918–45, especially in the context of Jewish issues in Poland, and the reaction of the opinion-forming American press to important political events in Poland. E-mail: przemyslaw.rozanski@ug.edu.pl.